

อาคารถนนราชดำเนินกลาง : การออกแบบและรูปแบบสถาปัตยกรรม Ratchadamnoen Klang Avenue Buildings : Architecture and Design

รับบทความ	26/03/2022
แก้ไขบทความ	26/04/2022
ยอมรับบทความ	27/04/2022

พีรศรี โปวาทอง

ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Pirasri Povatong

Department of Architecture, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

povatong@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้อธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมของอาคารถนนราชดำเนินกลาง โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติและหอสมุดแห่งชาติ สืบค้นและบันทึกภาพสภาพอาคาร วิเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้เห็นภาพรวมพัฒนาการ ตลอดจนรูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารประวัติศาสตร์เหล่านี้ ผลการศึกษาพบว่า การก่อสร้างถนนราชดำเนินกลางและอาคารสองฝั่งถนนเกิดขึ้นในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เมื่อรัฐบาลคณะราษฎรสนับสนุนให้สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ลงทุนพัฒนาอาคารพาณิชย์ขึ้นสองข้างถนน โดยถือว่าการสืบทอดแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ค้างมา รวม 21 หลัง สร้างขึ้นต่างช่วงปีกัน บนพื้นฐานการพัฒนาเมืองที่วางไว้ตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การก่อสร้างอาคารถนนราชดำเนินกลางแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วงหลัก ๆ คือช่วงที่ 1 (พ.ศ. 2482 - 2485) ช่วงที่ 2 (พ.ศ. 2485 - 2488) และช่วงที่ 3 (พ.ศ. 2488 - 2494) อาคารเหล่านี้ออกแบบโดยสถาปนิกชาวไทยรุ่นบุกเบิก ได้แก่ นายจิตรเสน อภัยวงศ์ พระสาโรชรัตนนิมมานก์ และหม่อมหลวงปุม มาลากุล เป็นอาคารสมัยใหม่ที่ผสมผสานผังพื้นที่สมมาตรแบบสถาปัตยกรรมคลาสสิก การจัดวางรูปทรงลดหลั่นและการใช้เครื่องตกแต่งสถาปัตยกรรมแบบอาร์ต เดโค รวมถึงใช้หลักการสำคัญของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่บางประการและได้ใส่ศิลปะไทยประยุกต์เข้าไปด้วย

คำสำคัญ: อาคาร ถนนราชดำเนินกลาง รัฐบาลคณะราษฎร รัชกาลที่ 8 สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

Abstract

This research article examines the historical development of Ratchadamnoen Avenue buildings, based upon primary data collected from the National Archives and the National Library, as well as the field survey of actual buildings. The collected data were analyzed, in order to establish a full understanding of the development as well as the essential architectural features of these historic buildings. The analysis reveals that the project began during the reign of King Rama VIII, when the Peoples' Party government encouraged the Crown Property Bureau to invest in the construction of commercial buildings on two sides of the avenue, portraying it as the fulfilment of King Rama V's initiatives. Twenty-one buildings were successively constructed in three phases : 1939 – 1942; 1942 – 1945; and 1945 – 1951. These buildings were designed by pioneers of modern Thai architecture : Chitrasen Abhaiwongse, Phra Sarot Rattananimmman, and ML Pum Malakul. They were modern-style buildings, combining symmetrical floor plans of Classical architecture with the formal treatment and decorative elements of Art Deco. Some principles of Modern Architecture were also found, together with applied Thai style.

Keywords: *buildings, Ratchadamnoen Klang Avenue, Peoples' Party Government, King Rama VIII, the Crown Property Bureau*

บทนำ

อาคารถนนราชดำเนินกลาง เป็นอาคารที่สร้างขึ้นในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ต่อเนื่องถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เป็นกลุ่มอาคาร 21 หลัง ที่ตั้งอยู่บนถนนราชดำเนินกลาง มีลักษณะทางกายภาพโดดเด่นกว่าถนนใดในกรุงเทพฯ ด้วยขนาดส่วนและแนวนอนที่ได้วางไว้เมื่อครั้งศตวรรษก่อน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อที่ดินจากราษฎร วางแผนผังถนนให้มีสายหลักสายรอง มีที่ดินสำหรับเตรียมปลูกสร้างอาคารทั้งดงามเป็นศรีแก่พระนคร โดยมีถนนสุขาเป็นเส้นทางบริการด้านหลัง ประกอบกับภูมิสถาปัตยกรรมและเครื่องตกแต่งถนนอย่างสะพานผ่านพิภพลีลา และสะพานผ่านฟ้าลีลาศ อาคารถนนราชดำเนินกลางจึงเป็นตัวแทนของพระราชวิสัยทัศน์และพระบรมราโชบายของสมเด็จพระปิยมหาราช ที่ได้รับการสืบสานและต่อยอดในช่วงรัชกาลต่อ ๆ มา แม้ระบอบการปกครองจะเปลี่ยนแปลงไป รัฐบาลในพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ก็ยังเห็นความสำคัญของการสืบทอดพระราชปณิธานในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สนับสนุนให้สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ลงทุนก่อสร้างอาคารจำนวนมาก ที่ออกแบบโดยสถาปนิกไทย ได้แก่ นายจิตรเสน (หมีว) อภัยวงศ์ พระสาโรชรัตนนิมมานก์ (สาโรช สุขยางค์) และหม่อมหลวงปุม มาลากุล ก่อสร้างโดยบริษัทรับเหมารับจ้างอย่างบริษัทคริสเตียนีและเนลเสน และบริษัทสง่าพาณิชย์ เป็นต้น อาคารถนนราชดำเนินกลางจึงเป็นหมุดหมายสำคัญในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย บทความวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาประวัติการก่อสร้าง และการใช้งานอาคารถนนราชดำเนินกลาง ในช่วงพ.ศ. 2482 ถึงพ.ศ. 2494 เพื่อชี้ให้เห็น (1) มิติทางประวัติศาสตร์ของโครงการอาคารถนนราชดำเนิน ในบริบทเอกสารชั้นต้นร่วมสมัย (2) ลำดับการก่อสร้าง ที่มีได้แล้วเสร็จพร้อมกันในคราวเดียว หากแต่ก่อสร้างเป็นหลายช่วง และ (3) รูปแบบสถาปัตยกรรม ในบริบทของสถาปัตยกรรมร่วมสมัย

การทบทวนวรรณกรรม

งานศึกษาเกี่ยวกับอาคารถนนราชดำเนินกลางสามารถแบ่งออกได้เป็นสองกลุ่มหลักคือ กลุ่มงานศึกษาร่วมสมัยกับการก่อสร้าง และงานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์นิพนธ์ในสมัยหลัง

งานศึกษากลุ่มแรก ได้แก่ งานศึกษาของนารถ โพธิประสาท (2489) ซึ่งเป็นหนังสือเล่มแรกที่กล่าวถึงอาคารถนนราชดำเนินกลาง ว่าเป็นสถาปัตยกรรม “ยุคไทยปัจจุบัน” โดยมีคำอธิบายสั้น ๆ ว่าทำตามแบบอย่างสากลที่เรียกว่า “สมัยใหม่” สะท้อนถึงความเข้าใจของอาจารย์นารถว่าอาคารถนนราชดำเนินกลางมีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นสากล (international) โดยที่ความเป็น “สมัยใหม่” นั้น ท่านอาจหมายถึง “Modern” ในนัยของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ (Modern Architecture) หรือสถาปัตยกรรม Architecture Moderne อันมีนัยถึงสถาปัตยกรรมรูปแบบอาร์ต เดโค (Art Deco) ในประเทศฝรั่งเศสก็ได้

งานศึกษากลุ่มที่สองเป็นงานศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย ได้แก่ หนังสือ พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดย วิมลสิทธิ์ หรรยางกูร, บุษกร เสธวรวิจิตร และ วีระ อินพันทัง (2536) นับเป็นงานศึกษาแรกที่ศึกษาวิเคราะห์อาคารถนนราชดำเนินกลาง ทั้งในบริบทปัจจัยแวดล้อมทางสังคมและเศรษฐกิจ ว่าเป็นโครงการก่อสร้างของราชการที่มุ่งสร้างอาคารสาธารณะ มีประโยชน์ใช้สอยอย่างใหม่ ทั้งนี้ ยังได้วิเคราะห์รูปแบบอาคารกลุ่มนี้ว่าเป็นรูปแบบนีโอ-พลาสติก (Neo-Plastic) ที่ “มุ่งเน้นการแสดงรูปร่างตามการจัดเส้นสายและระนาบตามแนวศิลปกรรมของมอนเดรียน (Mondrian)” การศึกษานี้มีข้อจำกัดที่การมุ่งประเด็น “รูปแบบ” ของอาคารยิ่งกว่ามิติอื่น ๆ ของสถาปัตยกรรม โดยที่การจำกัดความของรูปแบบนั่นเองก็มีความไม่ชัดเจน ดังที่ผู้ศึกษาได้ระบุไว้ในคำจำกัดความของรูปแบบอาร์ต เดโค ว่า “มีลักษณะทางกายภาพพื้นฐานหลายประการที่คล้ายคลึงกับรูปแบบตามแนวนีโอ-พลาสติก” งานศึกษาที่สำคัญอีกงานหนึ่ง คือ สถาปนิกสยาม : พื้นฐาน บทบาท ผลงานและแนวคิด (พ.ศ.2475-2537) โดย ผุสดี ทิพทัส (2539) ซึ่งอธิบายบทบาทของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ในช่วง พ.ศ. 2475 – 2500 โดยเฉพาะบทบาทของ

นายจิตรเสน (หมีว) อภัยวงศ์ และหม่อมหลวงปุม มาลากุล สถาปนิกผู้ออกแบบอาคารถนนราชดำเนินกลาง สำหรับประเด็นเรื่องรูปแบบสถาปัตยกรรมนั้น ผุสดี ทิพทัส (2539) กล่าวรวม ๆ ถึงการวางทางเข้าหลักหรือห้องโถงหลักอาคารไว้ที่มุมถนน และการทำอาคารเป็นรูปทรงกล่องที่ใช้แผงผนัง (parapet) บังหลังคา

งานศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยในรุ่นต่อมามุ่งศึกษาปัจจัยทางการเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยคณะราษฎร ได้แก่ การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม โดยชาติรี ประกิตนทการ (2547) และ ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร : สัญลักษณ์ทางการเมืองในเชิงอุดมการณ์ โดยผู้เขียนคนเดียวกัน (2552) ที่มุ่งผูกโยงความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองเข้ากับสถาปัตยกรรม โดยพยายามนำเสนอว่าลักษณะร่วมของ “สถาปัตยกรรมคณะราษฎร” ที่เน้นเรื่องความเรียบง่ายของรูปทรง การลดทอนรายละเอียดที่ซับซ้อน และการใช้โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก อันน่าจะเป็นการแสดงอุดมคติของคณะราษฎรเรื่องความเสมอภาค และการสร้างระบบสัญลักษณ์แบบใหม่ที่ตัดขาดจากระบบสัญลักษณ์แบบจารีตดั้งเดิม งานศึกษาอีกงานหนึ่งในแนวทางคล้ายกัน คือบทความ “ณ ที่นี้ ไม่มี “ความเสื่อม” : ถนนราชดำเนิน พ.ศ. 2484-2488” โดย พินัย สิริเกียรติกุล (2552) ที่มุ่งพิจารณาบทบาทของอาคารถนนราชดำเนินกลางในฐานะที่เป็นกลไกที่รัฐบาลใช้ควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของพลเมืองให้มีความ “ศิวิไลซ์” และการใช้วัสดุก่อสร้างสมัยใหม่อย่างซีเมนต์ ในวิธีที่ดูเสมือนการก่อสร้างด้วยหิน

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยดำเนินขึ้นในช่วงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2563 ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. 2564 โดยแบ่งระเบียบวิธีวิจัยเป็นสองขั้นตอน คือ (1) การรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วยการรวบรวมข้อมูลเอกสารจดหมายเหตุ หนังสือพิมพ์ วารสาร ภาพถ่าย แผนที่ และแบบสถาปัตยกรรมที่เก็บรักษาอยู่ ณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ประกอบกับข้อมูลเอกสารทุติยภูมิทั้งหนังสือและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการสำรวจสภาพและบันทึกภาพอาคารในปัจจุบัน จำนวน 21 หลัง โดยได้รับความอนุเคราะห์จากเจ้าหน้าที่ของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

ขั้นตอนที่ (2) การวิเคราะห์ข้อมูล ประกอบด้วยการวิเคราะห์โดยจัดกลุ่มข้อมูลแยกตามช่วงเวลาการเกิดเหตุการณ์ เพื่อแสดงให้เห็นสถานการณ์และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งอธิบายสาเหตุ วิเคราะห์และเปรียบเทียบข้อมูลในแต่ละช่วงเวลา โดยเฉพาะประเด็น ประวัติศาสตร์และที่มา การออกแบบ การก่อสร้าง สถาปัตยกรรมอาคาร การใช้งาน และการเปลี่ยนแปลงของอาคารถนนราชดำเนิน จากนั้นจึงประมวลฐานข้อมูลประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมจากการสำรวจอาคาร ในหัวข้อประวัติศาสตร์สภาพและลักษณะอาคารในปัจจุบัน องค์ประกอบอาคาร สถาปัตยกรรมอาคาร และการใช้งานปัจจุบัน เพื่อนำไปสู่ข้อสรุปและจัดทำฐานข้อมูล

ผลการวิจัย

ถนนราชดำเนินกลาง

ถนนราชดำเนินกลางเป็นส่วนหนึ่งของโครงการถนนราชดำเนิน ซึ่งสร้างขึ้นในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างพ.ศ. 2442 ถึงพ.ศ. 2447 เพื่อเชื่อมพระบรมมหาราชวังและพื้นที่เมืองกรุงเทพฯ ในกำแพงพระนคร กับพระราชวังดุสิต อันเป็นพื้นที่นอกคลองผดุงกรุงเกษม ด้านทิศเหนือของกรุงเทพฯ โดยเริ่มจัดซื้อที่ดินและตัดถนนราชดำเนินนอกก่อน ต่อมาในพ.ศ. 2444 จึงจัดซื้อที่ดินสร้างถนนราชดำเนินกลาง จากคลองโรงไหมที่สะพานผ่านพิภพลีลา ถึงคลองรอบกรุงที่สะพานผ่านฟ้าลีลาศ เป็นความยาว 1,200 เมตร (กรมศิลปากร, 2482) โดยเวนคืนที่ดินกว้างถึง 58 เมตร ตัดถนนสายใหญ่ตรงกลาง มีถนนสายนอกสองข้าง ที่ดินสำหรับสร้างตึก ตลอดจนถนนสุขา เป็นแนวด้านหลังทั้งสองฟากถนน (ประกาศแก่เรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน, 2442) ถนนสายนี้ตัดกับถนนเพื่องนครที่สี่แยกคอกวัว และตัดกับถนนดินสอ ณ จุดที่ต่อมาเป็นอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย

สำหรับวัตถุประสงค์ของการตัดถนนราชดำเนิน ตามความที่พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการกราบบังคมทูลเมื่อวันเปิดถนนในพ.ศ. 2446 นั้น มีสองประการหลัก คือ เพื่อบำรุงราษฎรในท้องที่ และเพื่อเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังดุสิต (รายงานการสร้างถนนราชดำเนินนอก, 2446) สำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังมีพระราชประสงค์ที่จะเปิดพื้นที่โล่งเพื่อการพักผ่อนของชนชั้นสูง และลงทุนพัฒนาอสังหาริมทรัพย์โดยการสร้างอาคาร ตามความในพระราชหัตถเลขาที่มีพระราชทานพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ว่าถนนราชดำเนินนี้ จะ “เป็นถนนแพตชนเนบอล สำหรับขี่รถวนไปวนมา ที่ 2 ข้างนั้นต่อไปจะต้องเป็นวังเป็นออฟฟิศใหญ่ ๆ ฤ็บ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งกันหุยม ๆ หยิม ๆ ไม่ได้” (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2442) ต่อมาในพ.ศ. 2446 กรมพระคลังข้างที่ได้ออกข้อบังคับสำหรับตึกที่จะสร้างขึ้นริมถนนราชดำเนินกลาง ห้ามมิให้ปลูกเรือนยกพื้น ฝาไม้สังกะสีโป๊ ห้ามทำหลังคามุงจาก ต้องมีรั้วริมถนนที่มีโซ่รั้วไม้ไผ่ และถ้าจะปลูกอาคารริมถนน “จะต้องทำระดับสูงต่ำของพื้นหรือลาดตึกทุกชั้นตามแบบซึ่งมีอยู่ในกรมศุขาภิบาล (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2442) อย่างไรก็ดี ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 คงมีการสร้างอาคารตามพระราชดำริขึ้นมาเพียงหลังหนึ่ง ที่หัวถนนราชดำเนินกลางฝั่งเหนือ เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เป็นอาคารแบบนีโอคลาสสิกสูงสามชั้น แล้วเสร็จเมื่อพ.ศ. 2448 ห้างแบดแมน (Harry A. Badman & Co.) เข้าเป็นที่ทำการสืบมา ส่วนที่ดินสองฝั่งถนนที่เหลือพระคลังข้างที่ได้ทำรั้วกันไว้ตามแนวถนน (ภาพ 1)

ภาพ 1 แผนที่กรุงเทพฯ แสดงพื้นที่ถนนราชดำเนินกลางในพ.ศ. 2468 ที่มา: กรมแผนที่ทหาร กองบัญชาการทหารสูงสุด

ต่อมาในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถนนราชดำเนินยังคงความสำคัญในฐานะเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต สองข้างถนนยังคงเป็นบ้านเรือนราษฎร ด้วยความเจริญทางพาณิชยกรรมยังคงเกิดขึ้นในย่านสำเพ็ง บางรัก บ้านทวาย ทางตอนใต้ของพระนคร ในพ.ศ. 2471 เมื่อมีการพิจารณาหาที่ก่อสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ คือพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพื่อเฉลิมฉลองวาระ

ครบรอบ 150 ปีกรุงเทพมหานครและพระบรมราชจักรีวงศ์นั้น ได้มีการเสนอให้ตั้งอนุสาวรีย์นั้นขึ้นที่สี่แยกถนนราชดำเนินกลางตัดกับถนนดินสอ ด้วยเป็นทำเลที่โดดเด่นอยู่กลางพระนครอันสถาปนาขึ้นโดยรัชกาลที่ 1 ทั้งยังเป็นเส้นทางต่อเนื่องไปยังสะพานพระพุทธยอดฟ้า ที่จะสร้างขึ้นในวาระเดียวกันนั้นด้วย อันเป็นเครื่องชี้ว่าถนนราชดำเนินยังคงความสำคัญในบริบทเมืองกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น แม้ว่าท้ายที่สุดแล้วพระบรมราชานุสาวรีย์จะประดิษฐานอยู่ที่เชิงสะพานแทน ด้วยเหตุผลด้านความงาม (กรมศิลปากร, 2525)

การสร้างอาคารถนนราชดำเนินกลาง

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขได้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ใช้สอยของอาคารสถานที่ต่าง ๆ เช่น การใช้พระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นรัฐสภา การใช้วังปารุสกวันเป็นที่พักนายกรัฐมนตรี การใช้วังสวนกุหลาบเป็นที่ประชุมคณะรัฐมนตรี การใช้บ้านรสิทเป็นทำเนียบรัฐบาล และเปลี่ยนอาคารห้างแบดแมนเป็นที่ทำการกรมโฆษณาการ เป็นต้น ทั้งนี้ ในพ.ศ. 2479 กรมพระคลังข้างที่เปลี่ยนสถานภาพเป็นสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ตามพระราชบัญญัติจัดระเบียบทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ พุทธศักราช 2479 รัฐบาลจึงมีบทบาทในการพัฒนาพื้นที่ดินอันเป็นทรัพย์สินพระมหากษัตริย์มากขึ้น ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล (พระราชบัญญัติจัดระเบียบทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ พุทธศักราช 2479, 2480)

โครงการอาคารถนนราชดำเนินกลางเกิดขึ้นในพ.ศ. 2482 เมื่อรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งมีหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง มีดำริสร้างอาคารขึ้นบนที่ดินของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ สองข้างถนนราชดำเนินกลาง โดยในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ. 2482 รัฐบาลเริ่มเผยแพร่ข้อมูลโครงการสร้างอาคารสองข้างถนนราชดำเนินกลางผ่านทางหนังสือพิมพ์ *ประชาชาติ* ก่อน โดยระบุว่า “รัฐบาลได้พิจารณาเห็นว่า เป็นเวลาที่สมควรที่จะฉลองพระเดชพระคุณเจริญรอยพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในอันที่จะยังพระราชกรณียกิจที่ค้างอยู่ขึ้น 1 ให้สำเร็จสมดังพระราชประสงค์ นั่นคือการปลูกสร้างอาคารริมถนนราชดำเนิน” รายงานข่าวระบุว่า นายชุมพล ปิณฑานนท์ รองผู้อำนวยการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ กล่าวว่านอกจากสถานที่ราชการแล้วยังจะมีอาคารประเภทอื่น ๆ ที่ทันสมัย เช่น โรงแรม โรงมหรสพ เป็นต้น ตามแนวพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 เมื่อ 40 ปีที่แล้วที่มุ่งจะให้ “การสร้างถนนสายนี้ นอกจากเพื่อประโยชน์แก่การจราจรแล้ว ยังต้องการให้เป็นศูนย์กลางแห่งการค้าอีกด้วย ฉะนั้นนอกจากกำหนดเขตถนนไว้ 58 เมตรแล้ว ยังได้สเวนเขตที่ดินริมถนนไว้เพื่อการปลูกสร้างอาคารเป็นสถานที่ทำการค้าในโอกาสต่อไปอีกด้วย ซึ่งพระราชประสงค์อันนี้ประชาชนส่วนมากยังหาได้ทราบไม่” (*ประชาชาติ*, 2482)

ด้วยเหตุดังกล่าว “ในการนี้ รัฐบาลต้องจ่ายทุนทรัพย์ลงทุนรอนเป็นจำนวนมาก เพื่อประโยชน์แก่ความเจริญของประเทศชาติบ้านเมือง ฉะนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขอความร่วมมือร่วมใจจากประชาราษฎร์ทั้งหลายในอันที่จะร่วมมือกันสนับสนุน และให้ความสะดวกเพื่อการก่อสร้างได้ดำเนินไปโดยเรียบร้อย และสำเร็จเสร็จสิ้นไปโดยเร็ว เพื่อจักได้เป็นศรีสง่างามแก่ประเทศชาติบ้านเมืองเยี่ยงอารยประเทศทั้งหลาย และจักได้เป็นที่เชิดหน้าชูตาแก่ชนต่างด้าวที่เข้ามาชมพระบารมี และที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมดังพระราชประสงค์จำนงหมายของสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า” (*ประชาชาติ*, 2482)

ในวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2482 *ประชาชาติ* ได้นำเสนอข่าวความคืบหน้าของโครงการอาคารถนนราชดำเนินกลาง โดยอ้างว่าทางรัฐบาลได้มีดำริเรื่องนี้มาก่อนแล้วเป็นเวลาแรมปี และระบุว่านายชุมพล ปิณฑานนท์ ได้กล่าวว่า “ทางการหวังจะจัดการสร้างอาคารถนนราชดำเนินให้เป็นอาคารที่งดงามสะอาด พร้อมด้วยธนาคารแห่งชาติ โรงมหรสพเยี่ยงปารีส และกระทรวงทบวงกรมบางกระทรวง เช่นกระทรวงการคลัง เป็นต้น การนี้จะดำเนินการให้เสร็จไปภายใน 3 ปี” (*ประชาชาติ*, 2482)

ต่อมาในวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2482 *ประชาชาติ* ได้นำเสนอโครงการอาคารถนนราชดำเนินกลาง ตามที่สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้ออกแบบไว้ มีรายละเอียดโครงการว่าประกอบด้วย

“โรงแรมชั้น 1 โรงแรมแห่งนี้จะจัดตั้งขึ้นในตอนสี่แยกคอกวัว มีลักษณะเป็นตึก 4 ชั้น เรียงรายเป็นระยะ ๆ ไปตามบาทวิถี *โรงแรมนคร* สถานที่แห่งนี้ได้จัดสร้างขึ้นอย่างแบบตัดเทียมอารยะประเทศ มุ่งให้เป็นสถานพักผ่อนหาความบันเทิงอย่างถูกต้องตามหลักอนามัย *กระทรวงการคลัง* ซึ่งบัดนี้มีสถานที่ทำการอยู่ในพระมหาราชวัง สถานที่นั้นย่อมเป็นที่คับแคบสำหรับกระทรวงการคลังสมัยปัจจุบัน ซึ่งมีองค์การกว้างใหญ่ไพศาล สำหรับที่จะสร้างใหม่พร้อมด้วยอาคารครั้งนี้ ได้วางแผนผังใหม่ เป็นลักษณะตึก 4 ชั้นหลังคาเรียบงดงามอย่างแบบกระทรวงทหารอากาศอังกฤษ *ธนาคารชาติ* ความฝันของประชาชนชาวไทยเป็นเวลาช้านานในการจะจัดตั้งธนาคารชาติ ในการวางแผนผังสร้างอาคารธนาคารดำเนินครั้งนี้ ทางเราได้หยิบยกขึ้นพิจารณา และถ้าจะจัดการสร้างอาคารสถานที่แห่งนี้ขึ้น สถานที่ทำการธนาคารชาติแห่งนี้จะสร้างในที่ซึ่งถัดกระทรวงการคลังต่อไป ส่วนองค์การธนาคารแห่งชาตินั้นยังไม่ได้มีข่าวปรากฏประการใด *ลีลาสถาน หรือปรีดาการ* สถานที่แห่งนี้จะจัดสร้างขึ้นทางเชิงสะพานผ่านฟ้าเบื้องทิศตะวันตก ตรงกับโลหะปราสาทวัดราชนาคดา เมื่อก่อสร้างเสร็จแล้วเราอาจจะแลเห็นยอดโลหะลอยอยู่เหนือหลังลีลาสถาน เข้าใจว่าจะมีท่อน้ำพุพุ่งเบ้นฝอยฝน เบื้องหน้าทั้งขวาและซ้ายมีถนนขอยแยกไปกลางสนามหญ้า ซึ่งในวงเวียนกลางมีบุปผชาตินานาพันธุ์ *อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย* ศิลปกรรมอันเลิศด้วยคุณค่า ความมุ่งหมายและหลักประกันแห่งระบอบประชาธิปไตย ตั้งอยู่ตอนสี่แยกถนนดินสอ ซึ่งทางการได้จัดการเปิดการก่อสร้างเป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ 24 มิถุนายนนี้ สถานที่อันเลิศด้วยคุณค่าแห่งนี้สร้างเป็นวงกลม มีรูปทหารทอดพานรัฐธรรมนูญ ซึ่งทุกประการมีความมุ่งหมายในอันจะสถาปนาการปกครองระบอบประชาธิปไตยไว้ชั่วกัลปาวสาน จากทุก 6 ทิศมี 6 หลักประการตั้งอยู่ และมีเสาประดิษฐานรูปทหาร พลเรือน และตำรวจ พิทักษ์รัฐธรรมนูญอยู่รอบด้าน” (ประชาชาติ, 2482)

รายงานข่าวครั้งนั้นทั้งท้าวว่า “อนึ่งอาคารเหล่านี้ นายช่างสถาปนิกได้วางแผนก่อสร้างอย่างแบบอัสตงค์ดประเทศเป็นส่วนใหญ่ แต่แม้กระนั้น บางสิ่งบางประการซึ่งจะใช้ของไทยได้ ก็ได้นำศิลปไทยมาใช้ สำหรับแผนผังซึ่งต้องการให้ถูกต้องตามสุขลักษณะแห่งการจราจร ได้จัดการสร้างอย่างแบบปารีส อาทิทางด้านหน้าอาคารออกมาได้เว้นสถานที่ภายในกันสาดไว้สำหรับประชาชนผู้ไปรับประทานอาหารได้นั่งในที่ร่มพัดไปมาได้ และได้ชมทิวทัศน์ตามบาทวิถี จากนั้นภายในกันสาดต่อมาก็คือทางเดินเท้า” (ประชาชาติ, 2482)

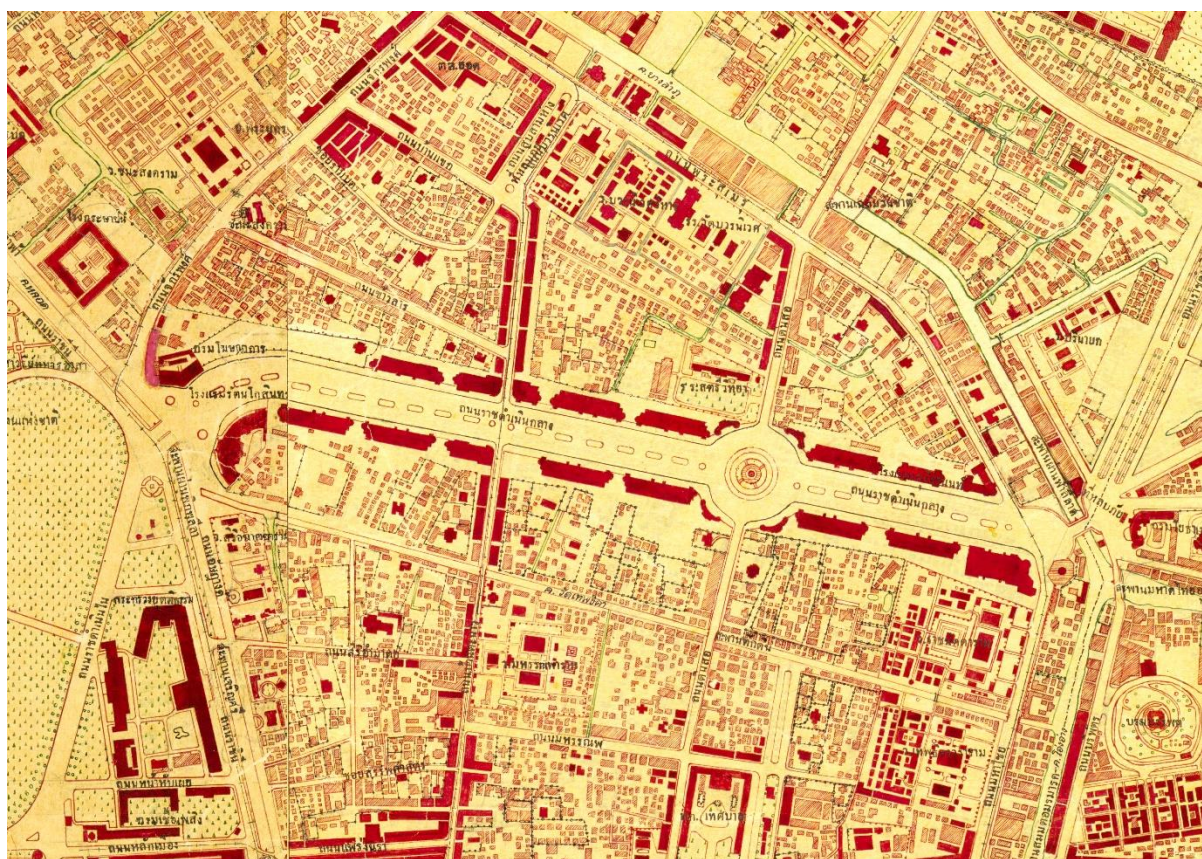
ต่อมา ในการประชุมสภาผู้แทนราษฎร ครั้งที่ 20/2482 วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2482 หลวงประดิษฐมนูธรรมได้เสนอร่างพระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์เพื่อสร้างสถานที่ราชการและกิจการอันเป็นสาธารณูปโภค ณ บริเวณถนนราชดำเนิน จังหวัดพระนคร พุทธศักราช 2482 โดยระบุว่า “รัฐบาลได้มีความประสงค์ที่จะจัดสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินนี้ให้สมกับที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้มีพระราชประสงค์ ที่จะให้ถนนราชดำเนินนี้เป็นถนนที่เชิดหน้าชูตาแห่งพระนครของประเทศไทย” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรสมัยที่ 2 ชุดที่ 3 (สามัญ) พ.ศ. 2482 เล่ม 3, 2484, น. 1140) ทั้งนี้เมื่อมีสมาชิกสภาฯ สอบถามความเหมาะสมของการลงทุนก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่เหล่านี้ ในช่วงที่สงครามโลกครั้งที่ 2 กำลังปะทุขึ้น หลวงประดิษฐมนูธรรมได้ชี้แจงว่างบประมาณในการก่อสร้างเป็นเงินของทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ การนำมรดกของพระองค์มาลงทุนย่อมได้ประโยชน์กว่าฝากไว้ในธนาคารเฉย ๆ นอกจากนี้รัฐบาลยัง “ตั้งใจว่าจะให้คนไทยได้มีอาชีพ คือให้มีร้านมีอะไรอยู่ในแถวนี้บ้าง . . . ทรัพย์สินพระมหากษัตริย์ก็ได้ประโยชน์ รัฐบาลก็ได้ประโยชน์ คือได้ภาษีเพิ่มขึ้น ก็คือใช้ปูนซีเมนต์มากขึ้นอีก และภาษีซีเมนต์ คำนวณทางรายได้ก็เข้าใจว่าคงจะได้อีก พวกคนงานก็มีประโยชน์ พวกคนไทยเองได้ประโยชน์ทุกแง่ . . .” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรสมัยที่ 2 ชุดที่ 3 (สามัญ) พ.ศ. 2482 เล่ม 3, 2484, น.1142) นอกจากนี้หลวงประดิษฐมนูธรรมยังระบุด้วยว่า “แปลนหรือแผนผังอะไรนั้นมิได้อยู่เรียบร้อยแล้ว จะเริ่มลงมือเมื่อไรก็ได้ ตลอดจนกระทั่งอิฐก็ได้สั่งไว้แล้ว ปูน เหล็ก ก็ได้สั่งมาจากเมืองนอกแล้ว เตรียมการไว้พร้อมแล้ว . . .” (รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎรสมัยที่ 2 ชุดที่ 3 (สามัญ) พ.ศ. 2482 เล่ม 3, 2484, น.1144) เมื่อร่างพระราชบัญญัตินี้ผ่านการเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร รัฐบาลจึงได้ดำเนินการเวนคืนที่ดินเพิ่มเติมตามขอบเขตในพระราชบัญญัติ เพื่อเตรียมสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลางทั้งสองฝั่งข้างละ 40 เมตร เพิ่มเติมจากที่ดินที่กรมพระคลังข้างที่ได้ออกซื้อไว้แล้วข้างละ 33 เมตรในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 (พระราชบัญญัติ

เวนคืนอสังหาริมทรัพย์เพื่อสร้างอาคารดำเนินการตามแผนผังเมือง ณ บริเวณถนนราชดำเนิน จังหวัดพระนคร พุทธศักราช 2482, 2482)

ในการฉลองวันชาติ วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 ได้มีการวางศิลาฤกษ์สร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยบริเวณแยกถนนดินสอตัดถนนราชดำเนินกลาง ตัวอนุสาวรีย์ออกแบบโดย ม.ล. ปุ้ม มาลากุล สถาปนิกประจำกรมโยธาเทศบาล โดยมีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ออกแบบประติมากรรมตกแต่ง มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบฟาสซิสต์ที่ผสมผสานลวดลายเครื่องตกแต่งและสัญลักษณ์แบบไทย เพื่อแสดงถึงความมั่งคั่ง อุดมการณ์ และประวัติการณ์ของคณะราษฎรในการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบประชาธิปไตย อนุสาวรีย์ดังกล่าวก่อสร้างแล้วเสร็จในปีเดียว และมีรัฐพิธีเปิดอย่างเป็นทางการในวันชาติปีรุ่งขึ้น คือวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2483 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2483)

การก่อสร้างอาคารถนนราชดำเนินกลาง (พ.ศ. 2482 - พ.ศ. 2494)

การก่อสร้างอาคารถนนราชดำเนินกลางแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วงหลัก ๆ คือช่วงที่ 1 (พ.ศ. 2482 - 2485) ช่วงที่ 2 (พ.ศ. 2485 - 2488) และช่วงที่ 3 (พ.ศ. 2488 - 2494) (ภาพ 2 และภาพ 3)

ภาพ 2 แผนที่กรุงเทพฯ แสดงพื้นที่ถนนราชดำเนินกลางในราวพ.ศ. 2494 ที่มา: กรมแผนที่ทหาร กองบัญชาการทหารสูงสุด

ภาพ 3 ตำแหน่งของอาคารถนนราชดำเนินกลาง. หมายเลข 1 – 10 คืออาคาร 1 - อาคาร 10; ก – ง คืออาคารสี่แยกคอกวัว; a – d คืออาคารรอบอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย; ส คือโรงแรมสุริยานนท์; ท คือห้างไทยนิยม; ฉ คือศาลาเฉลิมไทย; ร คือโรงแรมรัตนโกสินทร์ ที่มา: ผู้วิจัย

ในช่วงที่ 1 เมื่อสถาปนิกของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้วางผัง (master plan) ของโครงการไว้ตั้งแต่ราวพ.ศ. 2481 และการก่อสร้างอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยได้เริ่มต้นขึ้นในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 สันนิษฐานว่าการก่อสร้างอาคารถนนราชดำเนินกลางได้เริ่มต้นขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว พร้อม ๆ กับการเวนคืนที่ดินเพิ่มเติมตามพระราชบัญญัติที่ได้ประกาศใช้ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2482 โดยสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ได้ว่าจ้างบริษัทรับเหมาก่อสร้างใหญ่ ได้แก่ บริษัทคริสเตียนและนิลเสน บริษัทสง่าพาณิชย์ ฯลฯ ดำเนินการก่อสร้างไปตามลำดับ โดยมีนายจิตรเสน อภัยวงศ์ เป็นสถาปนิกผู้ออกแบบหลัก อาคารที่สร้างขึ้นในช่วงแรก ได้แก่ อาคาร 1 – 10 โรงแรมสุริยานนท์ ห้างไทยนิยมผ่านฟ้า และโรงแรมรัตนโกสินทร์ โดยอาคารชุดแรกที่ก่อสร้างแล้วเสร็จ คืออาคาร 1 – 10 ซึ่งมีรูปแบบสถาปัตยกรรม ระยะพิภคเสาทีเป็นมาตรฐาน สามารถก่อสร้างได้รวดเร็วกว่าอาคารโรงแรมและห้างไทยนิยมผ่านฟ้า ซึ่งมีความต้องการเชิงหน้าที่ใช้สอยและระยะพิภคเสาเฉพาะ ทั้งยังตั้งอยู่บนที่ดินที่มีรูปร่างต่างไปจากที่ตั้งของอาคาร 1 – 10 โดยเป็นที่ดินรูปโค้งหัวถนนฝั่งสะพานผ่านพิภพลีลา และที่ดินรูปสามเหลี่ยมขยายตรงที่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ

การก่อสร้างในช่วงที่ 1 อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญ คือการรื้อเกาะกลางถนนราชดำเนินกลางออก ตัดถนนมะฮอกกานีทั้งหมดลง เปิดพื้นที่ถนนให้โล่งกว้างเพื่อให้อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยโดดเด่นเป็นสง่า เปลี่ยนระบบถนนเป็นถนนสี่เลนสองสาย มีเกาะกลางเกาะเดียวตามความยาวของถนน ที่เกาะกลางมีไฟถนนออกแบบใหม่ ทำเป็นรูปกินนรและกินรีถือดวงโคมเป็นคู่ ๆ ยาวตลอดถนน จึงมีลักษณะผสมผสานระหว่างความเป็นไทยและความทันสมัย เช่นเดียวกับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย การเปลี่ยนรูปแบบถนนและการสร้างอาคาร 1 – 10 นี้ลุ่ลงไปในเวลาราว 2 ปี จนกระทั่งแล้วเสร็จและมีพิธีเปิดถนนราชดำเนินกลางและอาคารทั้ง 10 หลังได้ในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2484 โดยหม่อมกอบแก้ว อาภากร ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตยทิพพาภา เป็นประธานในพิธีเปิดถนนราชดำเนินกลางที่สะพานผ่านฟ้าลีลาศ เวลา 8:45 น. และเปิดอาคาร 1 – 10 ต่อจากนั้น (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2484) ส่วนการก่อสร้างโรงแรมรัตนโกสินทร์และโรงแรมสุริยานนท์คงดำเนินต่อไป จนแล้วเสร็จและมีพิธีเปิดได้ในวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2485 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2485)

การก่อสร้างในช่วงที่ 2 เกิดขึ้นในช่วงพ.ศ. 2485 - พ.ศ. 2492 ประกอบด้วยการสร้างอาคารเพิ่มเติม ได้แก่ อาคาร ก. ข. ค. และ ง. ที่สี่แยกคอกวัว ซึ่งออกแบบไว้แต่เดิมเป็นตึกสูง 5 ชั้น และอาคารที่ล้อมวงเวียนรอบอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย

ที่หม่อมหลวงปุม มาลากุล ออกแบบเพื่อเป็นประำพธิ์ในการตรวจพลสวนสนาม ก่อสร้างในพ.ศ. 2486 มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบอาร์ต เดโค (Art Deco) แต่มีเครื่องตกแต่งอย่างไทยประยุกต์ ต่างไปจากอาคารที่สร้างขึ้นในช่วงก่อนหน้า ทว่าเข้าสู่กับอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ซึ่งผสมผสานเครื่องตกแต่งสถาปัตยกรรมแบบไทยกับรูปทรงสถาปัตยกรรมแบบอาร์ต เดโค เช่นกัน

เหตุการณ์สำคัญในช่วงนี้ คือการที่อาคาร ข. พังทลายลงทั้งหลังในวันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2486 ประกอบกับความเสียหายและปัญหาในการก่อสร้างอาคารที่สี่แยกคอกวัวหลังอื่น ๆ ส่งผลให้สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ต้องปรับเปลี่ยนแบบอาคาร ลดความสูงอาคารจาก 5 ชั้นให้เหลือ 3 ชั้น ทำให้อาคารชุดสี่แยกคอกวัวมีรูปแบบสถาปัตยกรรมระยะพิกัดเสา และระบบโครงสร้างหลังคาที่ต่างไปจากอาคารที่สร้างขึ้นในช่วงแรก ซึ่งโดยมากมุงด้วยหลังคาจั่วโครงถักไม้ มีแผงผนังวงรอบขอบบนของอาคาร ขณะที่อาคารที่สี่แยกคอกวัวทำหลังคาคอนกรีตเสริมเหล็กแบนทั้งหมด แต่ยังคงการทำแผงผนังที่ขอบบนอาคาร และการทำมุขครึ่งวงกลมที่ปลายอาคาร เพื่อให้เข้าสู่กับอาคาร 1 – 10 ทั้งนี้ ต้องคำนึงด้วยว่าในช่วงปลายพ.ศ. 2484 ถึงช่วงปลายพ.ศ. 2488 นั้น ประเทศไทยตกอยู่ในภาวะสงครามมหาเอเชียบูรพา การก่อสร้างย่อมดำเนินไปด้วยความยากลำบากกว่าการก่อสร้างสมัยก่อนสงคราม ทั้งถนนราชดำเนินกลางเองก็ยังคงได้รับความเสียหายจากการทิ้งระเบิดในช่วงสงครามอีกด้วย การรื้อถอนอาคารที่สี่แยกคอกวัวและการสร้างอาคารขึ้นใหม่ ตลอดจนการซ่อมแซมอาคารถนนราชดำเนินกลางที่ถูกระเบิดเสียหาย จึงเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2489 เมื่อสงครามมหาเอเชียบูรพาสิ้นสุดลงแล้ว (ขอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2489)

สำหรับอาคาร 1 – 10 ที่ได้สร้างขึ้นและมีพิธีเปิดไปเมื่อพ.ศ. 2484 นั้น สันนิษฐานว่าหลาย ๆ หลังอาจจะมีการเปิดไปโดยที่ยังก่อสร้างไม่เสร็จสมบูรณ์ จึงมาก่อสร้างแล้วเสร็จสมบูรณ์ในช่วงพ.ศ. 2485 - พ.ศ. 2490 นี้เอง จากเอกสารพบว่าในช่วงนี้มีการเปลี่ยนผู้เช่าอาคารต่างๆ ในชุดอาคาร 1 – 10 อยู่ตลอดเวลา ด้วยรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ออกแบบไว้ให้สามารถแบ่งอาคารได้เป็นส่วน ๆ ทั้งทางราบและทางตั้ง สามารถเข้าทั้งอาคาร เข้าเป็นชั้น หรือเข้าเป็นห้องก็ได้ โดยที่มีระบบบันไดภายในอาคาร ควบคู่กับบันไดด้านหลังอาคารที่สามารถรองรับการแบ่งพื้นที่ใช้สอยรูปแบบต่าง ๆ ได้ อาคารถนนราชดำเนินกลางในช่วงนี้จึงมีผู้ใช้อาคาร ทั้งที่เป็นหน่วยงานราชการ เช่น ร้านศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ ธนาคารอมลิส และสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์เอง และผู้ใช้อาคารที่เป็นเอกชน เช่น ธนาคารนครหลวงไทย บริษัทวิทยาศรม บริษัทธนบุรีพานิช เป็นต้น

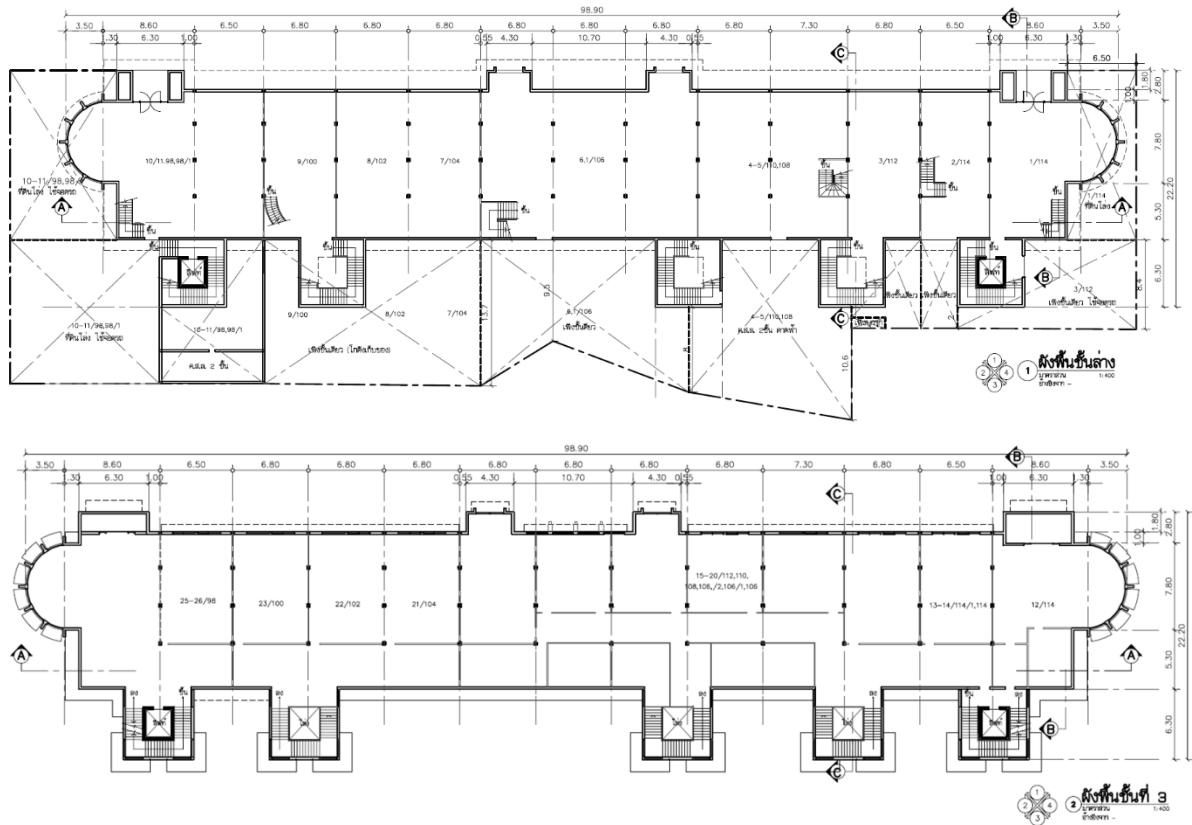
การก่อสร้างอาคารสำคัญหลังสุดท้ายบนถนนราชดำเนินกลาง คือ ศาลาเฉลิมไทย ซึ่งเริ่มก่อสร้างในราวพ.ศ. 2483 ถนนราชดำเนินกลางฝั่งใต้ที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา สันนิษฐานว่าออกแบบเบื้องต้นโดยนายจิตรเสน อภัยวงศ์ และออกแบบขั้นสมบูรณ์โดยนายศิวกส์ ภูษร ญ อยู่ยา เป็นโรงมหรสพขนาดใหญ่ มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ต่างไปจากอาคารหลังอื่น ๆ บนถนนราชดำเนินกลาง เนื่องจากประโยชน์ใช้สอยอาคารที่มีความเฉพาะตัว การทำโครงสร้างหลังคาโค้งประทุน (barrel vault) ขนาดใหญ่เหนือห้องชมมหรสพ แต่สถาปนิกก็ยังคงใช้องค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่สอดคล้องกับอาคารอื่น ๆ เช่น รูปทรงกระบอก การทำคานคองกรีตบางทั้งทางตั้งและทางนอน การทำรูปทรงทางตั้งเพื่อความสง่างาม ตลอดจนการลดหลั่นรูปทรงให้เกิดจังหวะที่น่าสนใจ เป็นอาทิ

สถาปัตยกรรมอาคารถนนราชดำเนินกลาง

เมื่อพิจารณารูปแบบสถาปัตยกรรม อาจแบ่งอาคารถนนราชดำเนินกลางออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ อาคารแบบมาตรฐาน อาคารสี่แยกคอกวัว อาคารที่มุงวงเวียนอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย และอาคารที่มีลักษณะพิเศษ

อาคารแบบมาตรฐาน คืออาคาร 1 – 10 ซึ่งออกแบบโดยนายจิตรเสน อภัยวงศ์ เป็นอาคารโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก สูง 4 ชั้นครึ่ง มีผังแบบสมมาตร ด้านถนนราชดำเนินกลางทำมุขทางเข้าทั้งตรงกลางและตรงปลายอาคารรวม 3 มุข ด้านถนนสุขุมวิทมีบันไดแยกรวม 5 ชุด กระจายตามความยาวอาคาร ทำให้สามารถแบ่งอาคารเป็นตอน ๆ ได้ถ้าต้องการ ผังพื้นแบ่งออกเป็นสองตอน ตอนหน้าเป็นห้องใหญ่ ตอนในเป็นห้องเล็ก เชื่อมต่อกับส่วนบันไดด้านหลัง ระบบพิกัดเสามาตรฐานระยะ 6.00 เมตร มีผังพื้นที่เรียบง่าย แต่มีความซับซ้อนในระนาบตั้ง เพราะการออกแบบให้แต่ละชั้นมีความสูงไม่เท่ากัน คือ ชั้น 1 สูง 3.50 เมตร ชั้นลอยสูง 2.80 เมตร ชั้น 2 สูง 4.30 เมตร และชั้น 3 สูง 4.00 เมตร นอกจากนี้ยังออกแบบให้ชั้น 3

เป็นอิสระจากชั้นอื่น เพราะมีบันไดด้านหลังอาคารถึง 5 ชุดเพื่อการสัญจร แยกจากบันไดภายในอาคารที่เชื่อมระหว่างชั้น 1 ชั้นลอย และชั้น 2 (ภาพ 4) ความซับซ้อนอีกมิติของอาคารแบบมาตรฐาน คือการลดหลั่นรูปทรงที่ मुखกลางและปลายอาคาร การยื่น मुख ลดรูปทรงให้เป็นเฉลียง मुखครึ่งวงกลมที่ปลายตึก ตลอดจนห้องชั้นบนสุดที่ชั้น 4 ทำให้อาคารที่มีผังแบบสมมาตร อย่างสถาปัตยกรรมคลาสสิกมีความซับซ้อนขึ้นในเชิงรูปทรง แม้จะลดทอนเครื่องตกแต่งสถาปัตยกรรมจนเรียบเกลี้ยง แต่ก็ยังคงชั้นเชิงและรายละเอียดสถาปัตยกรรมแบบคลาสสิกไว้ เช่น การทำบัวฐานอาคาร การทำผิวปูนฉาบให้ดูขรุขระ การเจาะร่องบนผิวปูนฉาบให้ดูเหมือนผนังก่อด้วยหิน ตลอดจนการจัดจังหวะช่องเปิดหน้าต่างอย่างเป็นระเบียบ โดยเฉพาะด้านหน้าอาคาร ต่างจากการจัดจังหวะช่องเปิดด้านหลังอาคารและส่วนปล่องบันได ซึ่งมีความอิสระกว่าด้านหน้า (ภาพ 5)

ภาพ 4 ผังพื้นที่ 1 และผังพื้นที่ 3 อาคาร 1 ถนนราชดำเนินกลาง ที่มา: NESDB

ภาพ 5 อาคาร 8 และอาคาร 9 ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อาคารสี่แยกคอกวัว อาคารชุดนี้ออกแบบครั้งแรกโดยนายจิตรเสน อภัยวงศ์ เป็นอาคารโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก สูงสามชั้น มีผังแบบอสมมาตร ตามที่ตั้งอาคารที่อยู่มุมถนน มีหลักการของผังพื้นเหมือนอย่างอาคารแบบมาตรฐาน กล่าวคือแบ่งออกเป็นสองตอน ตอนหน้าเป็นห้องใหญ่ ตอนในเป็นห้องเล็ก เชื่อมต่อกับส่วนบันไดด้านหลัง ระบบพิกัดเสามาตรฐานระยะ 6.00 เมตร ทว่าไม่มีปล่องบันไดด้านหลังเพราะไม่ได้ออกแบบให้ชั้น 3 เป็นอิสระจากชั้นอื่น อาคารทั้งสามชั้น (มีชั้นลอย) เชื่อมถึงกันหมดด้วยบันไดภายในอาคาร โดยที่แต่ละชั้นมีความสูงไม่เท่ากัน คือ ชั้น 1 สูง 3.50 เมตร ชั้นลอยสูง 2.35 เมตร ชั้น 2 และชั้น 3 สูง 4.95 เมตร ความแตกต่างที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการทำหลังคาคอนกรีตเสริมเหล็กแบบสันนิษฐานว่าเนื่องเพราะการปรับเปลี่ยนความสูงอาคารจาก 5 ชั้นเป็น 3 ชั้น หลังเหตุอาคาร ข. ถล่มในพ.ศ. 2486 อย่างไรก็ตาม อาคารชุดสี่แยกคอกวัวนี้ก็ยังดูกลมกลืนไปกับอาคารแบบมาตรฐาน เพราะการทำมุขครึ่งวงกลมที่ปลายอาคาร ก. ข. ค. และ ง. ล้อไปกับมุขแบบเดียวกันของอาคาร 8 อาคาร 4 อาคาร 7 และอาคาร 5 ตามลำดับ ทั้งนี้ สิ่งสำคัญที่เชื่อมโยงอาคารสี่แยกคอกวากับอาคารแบบมาตรฐาน คือหลักการออกแบบสถาปัตยกรรมคลาสสิก ทั้งการออกมุขอาคารเพื่อเน้นส่วนทางเข้าและสร้างความสง่างาม และรายละเอียดสถาปัตยกรรมแบบคลาสสิก เช่น การทำบัวฐานอาคาร การทำฉนวนฉาบให้ดูขรุขระ การเจาะร่องบนฉนวนให้ดูเหมือนผนังก่อด้วยหิน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ลักษณะเด่นของอาคารชุดสี่แยกคอกวาคือการทำระเบียงโค้งยาวที่มุมสี่แยก เป็นเส้นโค้งเรียบเกลี้ยงต่อเนื่องอย่างสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ และการทำช่องเปิดหน้าต่างอาคารใหญ่ มีส่วนผนังน้อย ทำให้อาคารดูโปร่งเบาว่าอาคารแบบมาตรฐาน (ภาพ 6)

ภาพ 6 อาคาร ค. ทิมา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อาคารที่มุงวงเวียนอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ออกแบบโดยหม่อมหลวงปุ้ม มาลากุล ก่อสร้างแล้วเสร็จเมื่อพ.ศ. 2486 มีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบสมัยใหม่ ในการทำหลังคาคอนกรีตเสริมเหล็กแบน วางคานไว้ด้านบนเพื่อให้ได้เพดานเรียบด้านใน มีแผงผนังเป็นระนาบฉากหลัง ออกมูขุครีวงกลมที่ปลาย รับกับอาคารที่อยู่ประชิดกัน โดยที่ประยุกต์ลวดลายสถาปัตยกรรมไทยในส่วนประณีต เช่น เสากลม บัวหัวเสา กระจังประดับกันสาด เป็นต้น (ภาพ 7)

ภาพ 7 อาคารรอบอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ทิมา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อาคารที่มีลักษณะพิเศษ ได้แก่ ห้างไทยนิคมผ่านฟ้า และโรงแรมสุริยานนท์ ที่น่าจะเป็นผลงานออกแบบของนาย จิตรเสน อภัยวงศ์ และโรงแรมรัตนโกสินทร์ ผลงานของพระสาโรชรัตนนิมมานก์ อาคารเหล่านี้มีขนาดและรูปร่างที่ตั้งพิเศษ หรือมีประโยชน์ใช้สอยอาคารเฉพาะ จึงทำให้มีผังพื้นและรูปทรงอาคารที่ต่างไปจากอาคารอื่น ๆ บนถนนราชดำเนินกลาง อย่างไรก็ดี อาคารเหล่านี้ยังคงแนวทางการออกแบบรูปทรงเช่นเดียวกับอาคารอื่น ๆ ในลักษณะการวางมุขทางเข้าที่มุมที่ดิน การออกแบบที่เน้นปริมาตรทรงสูง ไม่ว่าจะเป็นทรงกระบอกหรือทรงสี่เหลี่ยม ตัดกับระนาบทางนอนของแนวกั้นสาดหรือระเบียงที่ยื่นออกมา มีการลดทอนเครื่องตกแต่งสถาปัตยกรรมลงให้เหลือเพียงรายละเอียดสถาปัตยกรรมแบบคลาสสิก เช่น การทำบัวฐานอาคาร การทำผิวปูนฉาบให้ดูขรุขระ การเซาะร่องบนผิวปูนฉาบให้ดูเหมือนผนังก่อด้วยหิน เป็นต้น (ภาพ 8-9)

ภาพ 8 อาคารห้างไทยนิคม ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพ 9 อาคารโรงแรมรัตนโกสินทร์ ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ

เมื่อพิจารณาโดยรวมแล้วจึงเห็นได้ว่า อาคารถนนราชดำเนินกลางมีรูปทรงสถาปัตยกรรมที่หลากหลาย เพราะปัจจัยเรื่องรูปทรง ขนาด และตำแหน่งที่ตั้งอาคาร หน้าที่ใช้สอยอาคาร ตลอดจนผู้ออกแบบอาคารที่แตกต่างกันไป เกิดเป็นกลุ่มอาคารที่สูงตั้งแต่ 1 ชั้นไปจนถึง 6 ชั้น ประกอบกับการก่อสร้างที่เกิดขึ้นต่างวาระกัน แม้จะเป็นช่วงเวลา พ.ศ. 2482 - พ.ศ. 2492 เหมือนกัน ทำให้เกิดรูปทรงอาคารที่หลากหลาย แต่ในขณะเดียวกัน รูปทรงอันหลากหลายนั้นก็มิมีแนวทางในการออกแบบเดียวกันเป็นส่วนมาก ทั้งการจัดผังพื้นแบบสมมาตร การลดหลั่นรูปทรงอาคารในส่วนมุขต่าง ๆ การสร้างความรู้สึกมั่นคง สง่างาม โดยการใช้รูปทรงทางตั้งที่มีได้ตกแต่งประดับประดา เน้นให้เห็นเด่นชัดด้วยเส้นนอนของแนวแผงผนังกันสาด บัวได้หน้าต่าง และช่องเปิดต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านหน้าของอาคาร อันเป็นแนวทางของสถาปัตยกรรมคลาสสิก ที่สืบทอดมาสู่รูปแบบสถาปัตยกรรมแบบอาร์ต เดโค ขณะเดียวกันอาคารถนนราชดำเนินก็แสดงถึงความรู้ความเข้าใจในหลักบางประการของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ เช่น การแสดงสัจจะของโครงสร้างภายในอาคาร การแยกเส้นทางสัญจรทางตั้งออกมาเป็นปล่องบันไดภายนอก (ด้านถนนสุขา) ซึ่งมีจังหวะช่องเปิดอิสระตามจังหวะของบันไดและซอกพักที่อยู่ด้านใน เป็นต้น

สรุป

ฐานข้อมูลประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม อาคารถนนราชดำเนินกลางชี้ให้เห็นถึงบทบาทอันสำคัญของถนนราชดำเนินกลางและอาคารสองฝั่งถนน ทั้งในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยและประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ พระราชวิสัยทัศน์ในสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ที่ทรงมุ่งหมายจะพัฒนาบ้านเมืองให้มีความศิวิไลซ์ตามมาตรฐานตะวันตกโดยมีถนนและสถาปัตยกรรมในมหานครใหญ่ ๆ ในทวีปยุโรปอย่างปารีสและลอนดอนเป็นมาตรฐาน ทำให้ถนนราชดำเนินกลางมีขนาดส่วนที่กว้างขวางสง่างามกว่าถนนใดในกรุงเทพฯ มีภูมิสถาปัตยกรรมที่งดงามเป็นระเบียบ และเหมาะสมกับบริบทท้องถิ่นกรุงเทพฯ ในขณะนั้น แนวพระราชดำรินั้นมาบรรลุลสมบูรณ์ในรัชกาลที่ 8 เมื่อรัฐบาลในพระปรมาภิไธยมีดำริขึ้นในราวพ.ศ. 2481 ที่จะพัฒนาอาคารถนนราชดำเนินกลางอีกครั้ง โดยถือว่าการสืบทอดแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ที่ค้างมาเป็นเวลาร่วมสี่ทศวรรษ ในบริบทเมืองกรุงเทพฯ ที่ขยายตัวออกไปมาก พื้นที่สองข้างถนนราชดำเนินกลางซึ่งแต่เดิมเป็นย่านพักอาศัยและศาสนสถาน ก็กลายเป็นย่านพาณิชยกรรมและหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่ขยายตัวขึ้นตามลำดับ รัฐบาลในขณะนั้นสนับสนุนให้สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ คือพระคลังข้างที่เดิม ลงทุนพัฒนาอาคารขึ้นสองข้างถนน โดยเล็งเห็นโอกาสของการใช้ที่ดินที่รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดซื้อไว้เมื่อสี่สิบปีก่อนหน้า นำมาพัฒนาให้เกิดประโยชน์ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถสร้างอาคารที่มีขนาดอันเหมาะสม ได้มาตรฐานอาคารสาธารณะสมัยใหม่

อาคารถนนราชดำเนินกลางที่สร้างขึ้นในช่วงนี้ คือช่วงพ.ศ. 2482 ถึงพ.ศ. 2494 เป็นผลงานการออกแบบของสถาปนิกชาวไทยรุ่นบุกเบิก ได้แก่ นายจิตรเสน อภัยวงศ์ พระสาโรชรัตนนิมมานก์ (สาโรช สุขยางค์) และหม่อมหลวงปุม มาลากุล ตามเจตนารมณ์ของรัฐที่จะให้โครงการก่อสร้างนี้ดำเนินไปได้โดยคนไทย เพื่อประโยชน์สูงสุดของคนไทยด้วยกัน ต่างไปจากการสร้างอาคารห้างแบดแมนและห้างยอนแฮมสันในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ยังคงต้องพึ่งพาความเชี่ยวชาญของ “ช่างฝรั่ง” อยู่ สมดังพระราชปณิธานในรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ที่มุ่งพัฒนาการศึกษาสมัยใหม่ เพื่อผลิตบุคลากรคนไทยในสาขาอาชีพต่าง ๆ ทดแทนการจ้างชาวต่างชาติที่จำเป็นในเบื้องต้น สถาปนิกชาวไทยเหล่านี้ได้ใช้อาคารถนนราชดำเนินกลางเป็นเวทีในการแสดงฝีมือและมาตรฐานการออกแบบก่อสร้างอาคารสมัยใหม่ ที่ผสมผสานผังพื้นที่สมมาตรแบบสถาปัตยกรรมคลาสสิก การจัดวางรูปทรงลดหลั่นและการใช้เครื่องตกแต่งสถาปัตยกรรมแบบอาร์ต เดโค ประกอบกับหลักการที่สำคัญของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่บางประการ เช่น สัจจะของโครงสร้าง การสะท้อนหน้าที่ใช้สอยออกมาที่รูปทรงอาคารภายนอก เป็นต้น นอกจากนี้ในส่วนที่ทำได้ สถาปนิกได้พยายามใส่ศิลปะไทยประยุกต์เข้าไปด้วย เช่น บัวหัวเสาอาคารที่มูมวงเวียนอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย เป็นต้น นับได้ว่าเป็นการผสมผสานรูปแบบสถาปัตยกรรมต่าง ๆ โดยมีหลักการของสถาปัตยกรรมคลาสสิกเป็นพื้นฐาน

ฐานข้อมูลนี้ชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิเคราะห์ให้เข้าใจถึงที่มาที่ไปของบ้านเมือง ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาปัตยกรรม ถนน และเมือง ตลอดจนบทบาทของสถาปัตยกรรมในฐานะ “สาร” ที่ผู้สร้างอาคารนั้น ๆ มุ่งหวังที่จะสื่อถึงผู้รับสาร ตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 5 สืบเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ 8 โครงการพัฒนาดนและอาคารสองข้างถนนสายนี้เกิดขึ้นก็เพื่อความรู้เรื่องของพระนคร แม้ว่าบริบทปัจจัยด้านต่าง ๆ จักเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาก็ตาม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2525). *พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ชาติรี ประกิตนทการ. (2547). *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ชาติรี ประกิตนทการ. (2552). *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร: สัญลักษณ์ทางการเมืองในเชิงอุดมการณ์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- นารถ โพธิประสาท. (2489). *สถาปัตยกรรมในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชม.
- ประชาชาติ. (2482, 10 พฤษภาคม). *ตั้งธนาคารชาติพร้อมอาคารราชดำเนิน สร้างที่ทำการรวมอยู่ในบริเวณราชการ คลังขยายเวลารื้อไปอีก 90 วัน*.
- ประชาชาติ. (2482, 5 กรกฎาคม). *วางแผนผังอาคารราชดำเนินมโหฬาร ตัวตึกคลังแบบเอี่ยมอังกฤษ หลังตึกจะเห็นกรุงปารีสได้ทีเดียว*.
- ประชาชาติ. (2482, 8 เมษายน). *ใช้คนไทยล้วนสร้างถนนราชดำเนินใหม่ ว่าเปนพระราโชบายรัชกาลที่ 5 แต่ปี 2442*.
- ประกาศแก่เรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน. (2442, 1 ตุลาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 16. หน้า 387-388.
- มุสดี ทิพทัส. (2539). *สถาปนิกสยาม : พื้นฐาน บทบาท ผลงานและแนวคิด (พ.ศ.2475-2537)*. กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.
- พระราชบัญญัติจัดระเบียบทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ พุทธศักราช 2479. (2480, 19 กรกฎาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 54. หน้า 778-781.
- พระราชบัญญัติเวนคืนอสังหาริมทรัพย์เพื่อสร้างอาคารดำเนินการตามแผนผังเมือง ณ บริเวณถนนราชดำเนิน จังหวัดพระนคร พุทธศักราช 2482. (2482, 30 ตุลาคม). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 56. หน้า 1367-1372.
- พินัย สิริเกียรติกุล. (2552). ณ ที่นี้ไม่มี “ความเสื่อม” : ถนนราชดำเนิน พ.ศ. 2484-2488. *วารสารหน้าจั่ว*, 6(1), 9-22.
- รายงานการประชุมสภาผู้แทนราษฎร สมัยที่ 2 ชุดที่ 3 (สามัญ) พ.ศ. 2482 เล่ม 3. (2484). พระนคร: โรงพิมพ์ไทยพิทยา.
- รายงานการสร้างถนนราชดำเนินนอก. (2446, 22 พฤศจิกายน). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 20. หน้า 570-571.
- วิมลสิทธิ์ หรยางกูร, บุษกร เสธวรกิจ และ วีระ อินพันทัง. (2536). *พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน และอนาคต*. กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์.
- หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2442) *ที่ดินริมถนนราชดำเนิน*. ร.5 ค.4/3. กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.
- หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2483). *เปิดสถานที่ต่างๆ ในวันชาติ พ.ศ. 2483*. (2) สร 0201.97.3.1/1. กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.
- หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2484). *เปิดสถานที่ต่างๆ ในวันชาติ พ.ศ. 2484*. (2) สร 0201.97.3.1/3. กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.
- หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2485). *เปิดสถานที่ต่างๆ ในวันชาติ พ.ศ. 2485*. (2) สร 0201.97.3.1/7. กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.
- หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2489). *สร้างอาคารถนนราชดำเนิน*. (2) สร 0201.69/38. กรุงเทพฯ: หอสมุดวชิรญาณ.